

พระธรรมเทศนา โลกธรรมกถา

คณะศิษยานุศิษย์

พิมพ์เป็น

อนุสรณีย์

ในดิถีคล้ายกับวันมรณภาพ ปีที่ ๕

แห่ง

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (อุปวิภา โส ไข่ม)

เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์ ยุคที่ ๓

พระธรรมเทศนา โลกธรรมกถา

คณะศิษยานุศิษย์

พิมพ์เป็น

อนุสรณีย์

ในดิถีคล้ายกับวันมรณภาพ ปีที่ ๕

แห่ง

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (อุปวิภาโส เข้ม)

เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์ ยุคที่ ๓

คำนำ

ในดิถีคล้ายกับวันมรณภาพในปีของท่านเจ้าคุณ
พระพรหมมุนี (อุปวิภาโส เข้ม) เจ้าอาวาสวัดราช-
ประดิษฐ ฯ ยุคที่ ๓ ได้เคยพิมพ์หนังสือแจกเล่มมอ
มา แต่ประราธนาจะให้มิต่อ ๆ ไปตามเคย. ในปี
พ.ศ. ๒๔๘๒ นี้ ได้พิมพ์พระธรรมเทศนา โดกกรรม-
กถา ซึ่งพระมหาเจริญ สุวฑฺฒโน ป.ส วัดบวรนิเวศ-
วิหาร แสดงที่พระวิหารวัดราชประดิษฐ ฯ เนื่องใน
การบำเพ็ญกุศลตณวันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๓ เพื่อ
แจกแก่ท่านที่มาร่วมการบำเพ็ญกุศลตณวาทตามเคย.

ขออำนาจแห่งกุศลจริยาดีมีมาปฏิบัติ ซึ่งผู้
เคารพพนบถอ ทงบรรพชิต ทงคฤหัสถ์ ซึ่งรวมเป็นคณะ
ท่านบดี ได้บำเพ็ญเพื่ออุทิศส่วนกุศลถวาย จงสำเร็จ
เป็นวิบากดีมีบัตต์กุศลกรรมบุญญผล แต่ท่านเจ้าคุณ
พระพรหมมุนี (อุปวิภาโส เข้ม) พร้อมด้วยท่าน
เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้าพระสังฆราช ฯ (ปุดัดเทว ดำ)

ผู้เป็นพระอุปัชฌายาจารย์ และเจ้าอาวาส ฯ ยุคที่ ๑ และ
 ท่านเจ้าคุณพระดำรงค์โสภณ (อหิสังโก อ่อน) เจ้า
 อาวาส ฯ ยุคที่ ๒ โดยสมควรแก่ประโยชน์คัมภีร์และ
 คติวิสัยในสมัยปราชญ์นั้น ๆ ตลอดจนเป็นนิตย-
 นีรันดร เทอญ.

อนึ่ง ขออำนาจแห่งกุศลเจริยาเหตานุ ๕ จึงเป็น
 พลวบังจยให้สำเร็จผลดีผลแต่ที่พึงปรารถนา ๑ ที่น่า
 ใครที่หน้าพอใจและสุขแก่ผู้พร้อมคณะในกุศลเจริยาน ๕
 ตลอดจนเป็นนิตยนีรันดร เทอญ.

คณะศิษยานุศิษย์

พระครู... (พิมพ์ชื่อโคกศิโย) ...
 (พิมพ์ชื่อโคกศิโย) ...

พระธรรมเทศนา โลกธรรมกถา
พระมหาเจริญ สุวฑฺฒโน ป. ๘ วัดบวรนิเวศวิหาร
แสดงที่พระวิหารวัดราชประดิษฐ์

วันที่ ๑๕ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
อปีจําหํ อาวุโส อมสฺมึ เยว พุยามมตฺเต
กเพวเร สสณฺณมฺหิ สมฺนเก โลกญจ ปณฺณเปมิ
โลกสมฺมุทฺยญจ โลกนโรธนญจ โลกนโรธคามิ-
นญจ ปฏิปทนฺติ ฯ

วาระนี้เป็นคติตายวันมรณภาพแห่งท่านเจ้าคุณ
พระพรหมมุนี (อุปวิภาไธย์) เจ้าอาวาสวัด
ราชประดิษฐ์ฯ ยุคที่ ๓ ซึ่งหมุนเวียนมาตามศรัทธา
นิยม เป็นรอบปีที่ ๘ นับแต่กาดมรณภาพมา จึง
คณะศิษยานุศิษย์ วัดบวรนิเวศวิหาร อันเตวาสิก ตลอดจน

จนนุทเคารพนับถือในท่าน ได้พร้อมเพรียงกันดำริ
 เริ่มการบำเพ็ญกุศลเป็นถ้วนบัพเพตพัตต์ปัจเจกใจปการ-
 กิจ อุตศีลถวายแด่ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนีของคณน.
 ในวาระเดียวกัน ได้อัญเชิญอัฐิธาตุของท่าน
 พร้อมด้วยพระอัฐิของท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระ
 สังฆราช ฯ (ปุตต์สเทว ส่า) ผู้เป็นพระอุปัชฌายาจารย์
 และเจ้าอาวาสยุคที่ ๑ และอัฐิธาตุของท่านเจ้าคุณ
 พระสาสนโสภณ (อหีสโก อ่อน) เจ้าอาวาสยุคที่ ๒
 มาสถิตประดิษฐานบนโต๊ะหมู่บูชา ท่ามกลางคณะ
 ศิษยานุศิษย์ ตลอดจนคนุทเคารพนับถือ มีท่านเจ้า
 คุณพระอุตตมมงคลเป็นประธาน ซึ่งประชุมพร้อม
 กันณัดถานทน เพื่อสักการบูชาและอุทิศวิบากสมบัต
 แห่งทักษิณาทานถวายเป็นงานประจำปีเสมอมา.

กิตท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนีของคณน เมื่อยังดำรง
 ชนมาอยู่ เป็นผู้สั่งมบูรณด้วยเกียรติคุณอรรถจริยา
 เพียงไร และเมื่อท่านได้ถึงมรณภาพดับชนธดวงดับ

ไปแล้ว ผู้ระดกถึงและรู้สึกคุณงามความดีและประ-
 โยชนที่ท่านได้บำเพ็ญไว้ จักได้รับประโยชน์อย่างไร,
 คณะศิษยานุศิษย์ผู้เคยได้รับอุปการะจากท่าน ย่อม
 จะทราบได้ทวถ้วนแล้ว แต่เพื่อจักให้สำเร็จประโยชน์
 และอนุเคราะห์ตักภาวนายังชน จักปรารภกล่าวตามแนว
 พระพุทธคำสั่งนาตามสมควรต่อไป.

อนวัตรราชประติษฐิ์ ๗ น ปราบกฏเกียรติกศัพทมา
 โดยดำดบว่า มวินยปฏิบัตเคร่งครัด มระเบียบกฏ
 กติการัดกุมละเอียด ทงรักษาแบบแผนขนบธรรม-
 เนียมให้ดำเนินมาด้วยความดีด้วยดีเป็นดำดบมาดังน
 เป็นคณ. เกียรติกศัพทแม่เชนน ย่อมจรไปเพราะ
 เกียรติกุณภายใน. อน์เกียรติกุณภายในจะเกิดมชน
 ได้และงดงามตลอดไปได้ ก็เพราะอาศัยประมุขคือ
 หวหนาทด. เพราะเหตุนี้ อดทนด้วยความดีทาง
 ในทางวินยปฏิบัตทงในทางค้ำนพิช จึงแต่ดงว่าม
 ประมุขที่คปกครอง. เมื่อกกล่าวโดยณะพะาะวัตรราช-

ประดิษฐ์ ๆ น ก็ปรากฏว่า เป็นเช่นนี้โดยลำดับมา.
 ทุก ๆ อย่างในบัดนี้จึงยังเป็นอนุสรณ์เครื่องน้อมใจ
 ให้อนุสรณ์ถึงพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหา-
 มกุฏ ๆ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงสถาปนาพระ
 อารามน พร้อมทั้งมีพระราชปณิธานเป็นพิเศษ. ขอ
 นควรพุ่มใจ และควรรักษาขอที่ควรพุ่มใจนี้ไว้ให้
 คดอดไป.

ธรรมดาว่า ประมุขที่ด้อย่อมประกอบด้วยเกียรติ-
 คุณอันปรากฏเป็นอรรถจริยาเหมาะสมควรแก่ฐานะหน้าที่
 และอรรถจริยานั้น ๆ ผู้ได้รับประโยชน์จากท่านย่อม
 สามารถระลึกทราบได้ด้วยใจของตน. ในขณะที่ระลึก
 ไป เมื่อได้พบอรรถจริยาอันเป็นส่วนญาติธรรม ย่อม
 มีความรู้สึกกว่า ท่านเป็นญาติ เมื่อพบส่วนมิตรธรรม
 ย่อมมีความรู้สึกกว่า ท่านเป็นมิตร เมื่อพบส่วน
 อุบิชาจารย์ธรรม ย่อมมีความรู้สึกกว่า ท่านเป็น
 อุบิชาจารย์ หรือบุพพการีของตน ๆ ดังนี้เป็นต้น.

เมื่อระตักจนรู้สึกได้เช่นนั้น ย่อมเป็นเหตุให้เกิดญาติ-
 ธรรม มิตรธรรม และกตัญญูกตเวทิตาธรรมเป็นต้น
 คอบัดสนอง. ขอเป็นเหตุให้บรรลุถึงความเจริญด้วย
 ประโยชน์ตามปรารถนา. ด้วยเหตุนี้ พระบรมศาสดา
 จึงตรัสว่า

โย ปุพฺเพ กตกลฺยาโณ กตตฺโต อนุพฺพชฺฌติ
 อตฺถา ตสฺส ปวทฺตฺมานนฺติ เย โหหนฺติ อภิปตฺถิตา
 แปลความว่า บุคคลใดรู้สึกถึงคุณงามความดีและ
 ประโยชน์ที่ท่านทำให้ในก่อน. ประโยชน์ที่ผู้นั้น
 ปรารถนาย่อมเจริญ ดังน.

ก็อรรถจริยาทุกถ้วน ย่อมประมวตลงในส่วน
 มิตรธรรม. เพราะฉะนั้น ท่านผู้ประกอบด้วยอรรถ-
 จริยา จึงขอว่าเป็นกตยาณมิตร ผู้เข้าไปส่วมาคม
 กับท่าน แม้เป็นคนชั่วเข้าไป ก็ย่อมกตายเป็นคนดี
 ออกมา เพราะเหตุนี้ จึงมีพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้
 โดยความว่า ความเป็นผู้มมตตติเป็นพรหมจรรย์ทั้ง

หมด ผู้มมตคตดงามอาจพาชีวิตของตนไปดู่มรรคา
อันประเดร์รัฐ ดงน.

คณะศิษยานุศิษย์มาระดกถึงบุรพการแห่งท่าน
เจ้าคุณพระพรหมมุนี จรูู้ดกว่าท่านเป็นบุพพการ
กตยาณมิตต์ ความรูู้ดกนหย่อมเป็นเหตุให้เกิด
ความรูู้ดกซาบซึ้งในพระคุณของท่าน เป็นกตัญญูตา
ทั้งให้ชวนชวายประกาศพระคุณของท่านให้ปรากฏ
เป็นกตเวทิตา. ขอ น หย่อมเป็นททยกย่องของกตยาณ-
ชนทั่วไป คองด้วยนัยแห่งอนุดำสนัภาษิตว่า

ภูมิ เว สาธูรูปานั กตญญูกตเวทิตา

แปลความว่า ความกตัญญูกตเวทิต เป็นภูมิชั้นของ
คนค ดงน.

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนีองคั่นน ปรากฏ (ใน
กระแสพระบรมราชโองการเดือนธมณคกค พ. ค.
๒๔๖๘) ว่า มีความรอบรูู้แตกฉานในพระปริยัติ-
ธรรม และชำนาญตำราโหราศาสตร์ กอปรด้วย

วัตถุประสงค์มจริยารัตตัญญูตาคุณ...” จึงรู้จักกัน
 เป็นพิเศษว่า เป็นพระมหาเถรเจ้าโหราจารย์. อัน
 ตำราโหราศาสตร์นั้น ย่อมว่าด้วยพหุ, ผด และเวตา
 ทผลพวงบังเกิดทั้งแก่พิภพและบุคคล เนื่องจากตะวัน
 เดือน ดาว ต่าง ๆ ที่มกระแด้เองถึงกันโดยคำนวณ
 หาเวตาและทำนายตามวิธีที่แสดงไว้ในศาสตร์นั้น.
 เป็นความรู้เรื่องโลกธาตุแขนงหนึ่ง. กล่าวโดย
 เฉพาะนักชตตฤกษ์ มคัมภรทกล่าวว่ามีพระพุทธา-
 นุญาตให้ภิกษุอันจะไปจำเรียดมณธรรมในอรัญญิก-
 ณะนาคะพึงเรียน ตามแต่จะเรียนได้ทั้งต้นกิด โดย
 เอกเทศกิด สำหรับอรัญญิกวัดศ เพื่อรักษาตนให้
 พ้นโจรอันตราย. นเพอรูและบอกเวตาได้ เพื่อรักษา
 ตนให้พ้นอันตรายเช่นดังกกล่าวมานั้น. อันความรู้
 เรื่องโลกธาตุย่อมมีหลายแขนงหลายทางดังที่ปรากฏ
 ในศาสตร์หรือตำราต่าง ๆ เป็นอันมาก. บดินจะ
 แสดงมติในทางพระพุทธรศาสดาอีกส่วนหนึ่ง เพื่อ

เหมาะกับเรื่องตกต่ำมาโดยลำดับ. ความรู้เรื่อง
 โลกธาตุ ถึงแม้จะมีหลายแขนงหลายทาง แต่เมื่อ
 ประมวลดังก็เป็น ๒ ส่วน คือ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง
 หรือทรงพยากรณ์ ๑. ไม่ทรงแสดงหรือไม่ทรงพยา-
 กรณ์ ๑. ส่วนใดมีในภายในกายตนเอง ส่วนนั้นทรง
 แสดง. ส่วนใดมีในภายนอก ส่วนนั้นไม่ทรงแสดง.
 แต่พระองค์อาจทรงอ้างถึง ก็เพื่อแสดงให้เห็นส่วน
 ภายในนั่นเอง.

ข้อที่ว่า ทรงแสดงแต่ส่วนที่มีในภายในนั้น สำนก
 ด้วยพระพุทธภาษิตในโรหิตัสตสูตร (สคาถวคค
 ดัยุตตนิกาย ๑๕/๘๗-๘๘) ซึ่งได้ยกไว้เป็นนิกเขปบท
 ณเบื้องต้น แปลความว่า “เราบัญญัติโลก โลกสมุทัย
 โลกนิโรธ โลกนิโรธคามินีปฏิปทา ในกเพวระ คือ
 รูปกายประมาณวาหนึ่ง ที่มีสัญญา มีใจนแด ” ดังน.

ข้อที่ว่า ไม่ทรงแสดงส่วนที่มีในภายนอกนั้น
 สำนกด้วยมาตุสโกยวาทสูตร มีเรื่องเล่าว่า พระ

มาดูงกยะได้กราบทูลถามว่า โลกมีที่สุดหรือไม่มีที่
 สุด ดึงนเป็นต้น พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์ เพราะไม่
 เป็นไปเพื่อพรหมจรรย์ เพื่อหน่ายคลายกำหนดเป็น
 ต้น แต่ทรงพยากรณ์จตุราริยส์จัจ คือ ทุกข์ ทุกข-
 ด้มทุกข์ ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา แทน
 ขอทว่า พระองค์อาจทรงอ้างถึงแต่กเพื่อแต่ดึง
 ให้เห็นส่วนภายในนั้น ถ้าหากด้วยพระพุทธรักษา
 เช่นว่า

เอต ปสฺสณิมิ โลกํ จิตฺติ ราชรณูปมํ
 ยตฺถ พาลา วิสีทนต์ติ นตฺถิ สงฺโค วิชานตฺติ
 แปลความว่า ท่านทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ อันตระการ
 เปรียบด้วยราชรถ ที่พวกคนเขลาจมติดอยู่ แต่พวก
 ผู้หาของอยู่ไม่ ดึงน.

โลกที่กล่าวกันว่า มนุส์สโลกก็ดี เทวโลกก็ดี
 พรหมโลกก็ดี หรือที่ต่ำกว่านั้น เช่น เปตโลก มาร-
 โลกเป็นต้นก็ดี มักจะหมายกันถึงพิภพหนึ่ง ๆ อัน

เป็นทอาศ์ยแห่งมนุษย์เป็นต้น. แท้จริง พิภพทั้งหลาย
 ย่อมได้ชื่อตามผู้ทอาศ์ยนั้น ๆ ถ้าพิภพจะเป็นอะไร
 ไปได้ เมื่อกล่าวโดยตรง ผู้ทอาศ์ยอยู่นั้นเองเป็น
 ตัวโลกนั้น ๆ. เพราะเหตุนี้ พระบรมศาสดาจึงทรง
 บัญญัติโลกโดยตรงไว้ดังนี้ คือ ทรงบัญญัติมุ่ง
 หมายในกายนเองด้วยพระบาทที่แปลว่า "โลกเพวระ
 ประมาณวาหนึ่ง ที่มีสัญญาไม้ใจ" ดังนี้.

กายก็เป็นโลกส่วนหนึ่ง เรียกว่า สังขารโลก
 โลกคือสังขาร เพราะกายส่วนรูปปรุงขึ้นด้วยธาตุ
 อัมแยกมาจากโอภาศโลก คือ พิภพ (ที่เรียกพิภพ
 ว่า โอภาศโลก เพราะปกคลุมด้วยโอภาศ (ช่องว่าง)
 อันเรียกว่า ฟา ที่เห็นเหมือนนครอบอยู่ ดุจกะทะคว่ำ)
 แตะมีนาม คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
 เป็นเครื่องรুদ্ধของผู้ครองกายที่เรียกว่าเรา ว่าเรา.
 รูปแตะนามรวมเรียกว่า เบญจขันธ์. เบญจขันธ์
 เป็นสภาพที่ทนอยู่คงที่มีได้ ต้องเกิด แก่ ตายไปตาม

กรรมดาของสังขารทั้งปวง ทั้งต้องแห่งใจ ระทมใจ
 เป็นต้น เพราะตณหา จึงเป็นที่รองรับทุกขทั้งปวง
 จัดเป็นत्वทุกขใหญ่ เรียกว่าทุกขฉนฺธ แม่พระบาติ
 ก็มีแสดงไว้ว่า สงจิตฺเตน ปณฺจอุปาทานกฺขนฺธา
 ทุกฺขา โดยย่อ ฉนฺธเป็นททยตถอทง ๕ เป็นทุกข คิงน.

แม่พระบาติแสดงว่า ตณฺหา ย อุตฺททิตโต โลกโก
 โลกอนตณฺหากอชน. เพราะเหตุนี้ ตณฺหาจึงเป็น
 โลกสมุทฺถย เหตุให้เกิดโลก. ความคินฺรณของจิตต์
 เรียกว่าตณฺหา เพื่อให้ได้สิ่งทีใคร เป็นกามตณฺหา,
 เพื่อให้เป็นนหนเบนน เป็นภวตณฺหา, เพื่อให้ปราศจาก
 ส่วนทีไม่ชอบ เป็นวิภวตณฺหา, ทุกขเดอดรอนทาง
 ใจทั้งปวงในบัจจุบัน เช่น ความโศก ความระทมใจ
 เป็นต้น ย่อมเกิดเพราะตณฺหานทงนหน และตณฺหาน
 ยังเป็นเครื่องก่อเกิดกายอนเป็นทตงแห่งความเกิดแก่
 ตาย ต่อไปด้วย คิงพระบาติว่า ตณฺหา ปุริสํ ชเนติ
 ตณฺหายังบุคคลให้เกิด คิงน. เพราะตณฺหาเป็นโลก-

สัมมุทฺย ความคับคณหาได้ตั้งเชิงจึงเป็น โลกนิโรธ
ความดับโลก.

โดยนัยที่แสดงมานี้ โลกจึงได้แก่ทุกขอริยสัจจ์.
โลกสัมมุทฺยจึงได้แก่ทุกขสัมมุทฺยอริยสัจจ์. โลกนิโรธ
จึงได้แก่ทุกขนิโรธอริยสัจจ์นั่นเอง. แม้โลกนิโรธ-
คามินี้ปฏิบัติ ขอบปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ก็ไม่อื่น
ไปจากทุกขนิโรธคามินี้ปฏิบัติอริยสัจจ์ คือ ขอบ
ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข. ขอบปฏิบัติให้ถึงความดับ
ทุกข พระบรมศาสดาทรงแสดงไว้ ๘ ประการ คือ
สมุมาทิฏฺฐิ เห็นชอบ คือ เห็นทุกข ทุกขสัมมุทฺย
ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินี้ปฏิบัติ ตามเป็นจริง.
สมุมาสงฺกปฺป ดำริชอบ คือ ดำริพิจารณาให้เกิด
ความเห็นชอบเช่นนั้น นเป็นบัญญัติสิกขา เป็นความ
ชอบทางบัญญัติ. สมุมาวาจา เจรจาชอบ. สมมา-
กมฺมมฺนต การงานชอบ. สมมาอาชว เสดยงชวตชอบ.
ทั้ง ๓ นเป็นศีลสิกขา เป็นความชอบทางกาย วาจา,

สมาธิ พยายามชอบ. สมาสตี ระลึกชอบ.
 สมาสมาธิ ตั้งใจชอบ. ทั้ง ๓ นเป็นจิตตสิกขา เป็น
 ความชอบทางใจ. ทั้ง ๘ ประการรวมเรียกว่า มรรค
 คือ ทางปฏิบัติเพื่อบรรเทา. เพราะเหตุนี้ ทาง
 ปฏิบัติทั้ง ๘ ประการนี้ จึงเป็นโลกนิโรธคามินีปฏิปทา
 ขอบปฏิบัติให้ถึงความดับโลก.

โลกเป็นผล โลกสัมมุทัยเป็นเหตุ นเป็นฝ่ายต่อ
 โลกหรือทุกข์ให้ยาว เป็นส่วนวิวิฏฐะ, โลกนิโรธ
 เป็นผล โลกนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นเหตุ นเป็นฝ่าย
 ทำโลกหรือทุกข์ให้ถึงที่สุด เป็นส่วนวิวิฏฐะ. ผู้ครอง
 โลกคือกายหรือเบญจขันธ์ ที่เรียกว่าเรา ว่าเขา ซึ่ง
 ยงชองอยู่ด้วยเหตุผลเหล่านี้ ชื่อว่า สัตตะ แปลว่า
 ผู้ชอง บางแห่งเรียกว่าสัตว์โลก โลกคือสัตว์ผู้ชอง.
 กายเป็นโลก ส่วนหนึ่งตั้งแต่ลงมาด้วยประการฉะนี้.
 โลกที่พระบรมศาสดาทรงบัญญัติในกาย โดยตรง
 จึงได้แก่สัตว์โลกนั่นเอง. นหมายถึงสัตว์สภาพ คือ

ความ^๕เป็น^{๒๒}ผู้^๕ของ^๕เกย^๒ว^๕ด้วย^๕เหตุ^๕ผล^๕ดั่ง^๕ก^๕ดาว^๕แด้^๕ว^๕ของ
 บุ^๕ค^๕ค^๕ด^๕ท^๕ก^๕ๆ^๕คน^๕น^๕แ^๕ห^๕ด^๕ะ^๕ ส^๕ัต^๕ว^๕โ^๕ด^๕ก^๕จ^๕ง^๕ม^๕ท^๕บ^๕ค^๕ค^๕ด^๕น^๕เ^๕ง
 มี^๕ไ^๕ช^๕มี^๕ใ^๕น^๕ภ^๕า^๕ย^๕น^๕อ^๕ก^๕. อ^๕ก^๕ข^๕น^๕ห^๕น^๕ง^๕ ค^๕ณ^๕ห^๕า^๕น^๕เ^๕ง^๕เ^๕บ^๕เ^๕น
 โ^๕ด^๕ก^๕ส^๕ม^๕ุ^๕ท^๕ย^๕ห^๕เ^๕ต^๕ุ^๕ใ^๕ห^๕เ^๕ก^๕ิ^๕ด^๕ส^๕ัต^๕ว^๕โ^๕ด^๕ก^๕ เ^๕พ^๕ร^๕า^๕ะ^๕มี^๕พ^๕ร^๕ะ^๕บ^๕า^๕ด^๕ว^๕า
 ต^๕ณ^๕ห^๕า^๕ป^๕จ^๕ุ^๕ย^๕า^๕ อ^๕ุ^๕ป^๕า^๕ท^๕า^๕น^๕ิ^๕ อ^๕ุ^๕ป^๕า^๕ท^๕า^๕น^๕ป^๕จ^๕ุ^๕ย^๕า^๕ ภ^๕โ^๕ว
 เ^๕พ^๕ร^๕า^๕ะ^๕ค^๕ณ^๕ห^๕า^๕เ^๕บ^๕เ^๕น^๕บ^๕ั^๕จ^๕จ^๕ย^๕ เ^๕ก^๕ิ^๕ด^๕อ^๕ุ^๕ป^๕า^๕ท^๕า^๕น^๕ ค^๕ิ^๕อ^๕ค^๕ว^๕า^๕ม^๕ย^๕ด^๕ถ^๕อ
 ว^๕า^๕เร^๕า^๕ ว^๕า^๕ช^๕อ^๕ง^๕เร^๕า^๕ เ^๕พ^๕ร^๕า^๕ะ^๕อ^๕ุ^๕ป^๕า^๕ท^๕า^๕น^๕เ^๕บ^๕เ^๕น^๕บ^๕ั^๕จ^๕จ^๕ย^๕ เ^๕ก^๕ิ^๕ด^๕ภ^๕พ
 ค^๕ิ^๕อ^๕เ^๕ก^๕ิ^๕ด^๕เ^๕บ^๕เ^๕น^๕น^๕น^๕เ^๕บ^๕เ^๕น^๕น^๕ช^๕น^๕ จ^๕เ^๕ง^๕เ^๕บ^๕เ^๕น^๕ส^๕ัต^๕ค^๕ต^๕ะ^๕ม^๕ุ^๕ช^๕อ^๕ง^๕ช^๕น^๕อ^๕ย^๕า^๕ง
 น^๕, ค^๕ิ^๕ด^๕ค^๕ุ^๕ง^๕า^๕ย^๕ๆ^๕ เ^๕ม^๕เ^๕อ^๕ม^๕ค^๕ว^๕า^๕ม^๕ย^๕ด^๕ม^๕น^๕แ^๕ด^๕ว^๕ ก^๕ิ^๕ค^๕อ^๕ง^๕ม^๕ค^๕ว^๕า^๕
 เ^๕ก^๕ิ^๕ว^๕ช^๕อ^๕ง^๕ค^๕อ^๕ก^๕น^๕ไ^๕ป^๕. เ^๕พ^๕ร^๕า^๕ะ^๕ห^๕เ^๕ต^๕ุ^๕น^๕ ค^๕ว^๕า^๕ม^๕ด^๕บ^๕ค^๕ณ^๕ห^๕า^๕ไ^๕ด^๕
 จ^๕เ^๕ง^๕เ^๕บ^๕เ^๕น^๕โ^๕ด^๕ก^๕น^๕ิ^๕โร^๕ช^๕ ค^๕ว^๕า^๕ม^๕ด^๕บ^๕ส^๕ัต^๕ว^๕โ^๕ด^๕ก^๕. ม^๕ร^๕ร^๕ค^๕ม^๕เ^๕อ^๕ง^๕ค^๕็^๕
 เ^๕บ^๕เ^๕น^๕โ^๕ด^๕ก^๕น^๕ิ^๕โร^๕ช^๕ค^๕า^๕ม^๕ิ^๕น^๕ิ^๕ป^๕ฎ^๕ิ^๕ป^๕ท^๕า^๕ ข^๕อ^๕ป^๕ฎ^๕ิ^๕บ^๕ท^๕ใ^๕ห^๕เ^๕ง^๕ค^๕ว^๕า^๕
 ด^๕บ^๕ส^๕ัต^๕ว^๕โ^๕ด^๕ก^๕ เ^๕พ^๕ร^๕า^๕ะ^๕เ^๕บ^๕เ^๕น^๕ห^๕เ^๕ต^๕ุ^๕ด^๕บ^๕ค^๕ณ^๕ห^๕า^๕.
 อ^๕ก^๕ข^๕น^๕ห^๕น^๕ง^๕ ภ^๕า^๕ย^๕ใ^๕ห^๕ผู้^๕ช^๕อ^๕ง^๕ อ^๕า^๕จ^๕พ^๕บ^๕จ^๕ิ^๕ต^๕ที่^๕ป^๕ระ^๕ก^๕อ^๕บ
 ด^๕ว^๕ย^๕อ^๕า^๕ด^๕ว^๕ะ^๕ ค^๕ิ^๕อ^๕เ^๕ร^๕อ^๕ง^๕ค^๕อ^๕ง^๕จ^๕ิ^๕ต^๕ ใ^๕ห^๕เ^๕ม^๕า^๕ย^๕ถ^๕ง^๕ก^๕ิ^๕เ^๕ด^๕ส^๕อ^๕น^๕
 เ^๕บ^๕เ^๕น^๕เ^๕ร^๕อ^๕ง^๕ค^๕อ^๕ง^๕จ^๕ิ^๕ต^๕ไ^๕ว^๕ก^๕บ^๕ภ^๕พ^๕ช^๕า^๕ค^๕ิ^๕ อ^๕น^๕เ^๕บ^๕เ^๕น^๕เ^๕ง^๕เ^๕อ^๕น^๕ค^๕น^๕

หรือปมต้นแห่งกิเลสทั้งปวง แม่มตณหาเป็นต้นที่
 ก้าวแล้ว. อาสวะจำแนกออกโดยอาการเป็น ๓ คือ
 อาสวะเป็นเหตุใคร เรียกว่า กามาสวะ อาสวะเป็น
 เหตุเป็นนหเป็นนห เรียกว่า ภวาสวะ ความไม่รู้จริง
 เรียกว่า อวิชชาสวะ อวิชชา ความไม่รู้จริง เป็น
 ยอดแห่งอาสวะทั้งปวง. เพราะเหตุนี้ อวิชชาจึงเป็น
 ต้นเค้าแห่งโลกทั้งปวง และเป็นตัวโลกด้วย เพราะ
 อาจดับได้. ทั้งนี้เพราะว่าโลก ย่อมบังกรรมตาของ
 คนอยู่ในค้ำนั้นเอง. สุขคติ โดโก สภาพที่ชื่อว่า
 โดก ด้วยอรรถว่าสลาย. สิ่งใดต้องสลาย สิ่งนั้น
 จึงเป็นโลก นตรงกันกับสภาพของทุกข เพราะคำว่า
 ทุกขหมายถึงสิ่งที่ดำรงคงที่อยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวน
 ไปสู่ความสลาย. เหตุฉะนี้ สิ่งใดเป็นโลก สิ่งนั้น
 ก็เป็นทุกข สิ่งใดเป็นทุกข สิ่งนั้นก็เป็นโลก.

ผู้ครองโลกซึ่งเป็นสัตว์ คือ ยงของอยู่ด้วยเหตุ
 ผุดดังก้าวแล้ว ยังแบ่งออกได้เป็น ๒ ฝ่าย คือ

ฝ่ายที่ปฏิบัติเพื่อโลกหนึ่ง ฝ่ายที่ปฏิบัติเพื่อธรรมหนึ่ง
 ฝ่ายที่ปฏิบัติเพื่อโลก ย่อมปฏิบัติเพื่อโลกอันต่ำทราม
 ก็มี ย่อมปฏิบัติเพื่อโลกอันดีก็มี ผู้ที่ประพฤติชั่ว
 เสียหายอันเป็นเหตุจริต หรืออกุศล บาปกรรม ด้วย
 ภาย วาจา ใจ เป็นเหตุให้เข้าถึงอบายโลก คือนिरยะ
 ไต่แก่นรก กำเนิดดิรัจฉาน ปีศาจวิสัย ไต่แก่เปรตภูมิ
 และอสุรกาย ชื่อว่า ปฏิบัติเพื่อโลกอันต่ำทราม ถ้า
 ประพฤติชั่วอย่างร้ายแรงที่สุด ก็อาจเข้าถึงสถานอัน
 ต่ำทรามที่สุด ที่เรียกว่า โลกนักริกนรก. หรืออาจ
 เห็นได้ในปัจจุบันตนเอง. เมื่อบุคคลทำความชั่วเสีย
 หาย ที่เดินทางไปเพื่อโลกเช่นใด ตนเองเป็นสัตว์คือ
 ผู้ชองเช่นนั้น เช่นตนประพฤติชั่วเสียหาย อันควรแก่
 ความเป็นสัตว์ดิรัจฉาน. โลกของตนก็เป็นดิรัจฉาน
 ดังหมาเรียกว่า มนุสฺสดิรัจฉานโน ดังนเป็นต้น.
 และถ้าตนประพฤติชั่วอย่างร้ายแรง ที่ทางโลกก็ตัด
 ทางธรรมก็ตัด เช่น ชำมารดาบิดาเป็นต้น โลกของ

คนก็เข้าทางไหนไม่ได้ ชื่อว่าเป็นโลกนักริก คือ
 เกี้ยวอยู่ในระหว่างโลก.

ส่วนผู้ที่ประพฤติดี เป็นสุจริต หรือเป็นบุญ
 เป็นกุศลกรรมด้วย กาย วาจา ใจ เป็นเหตุให้เขาถึง
 มนุสส์โลก เทวโลก พรหมโลก ชื่อว่า ปฏิบัติเพื่อ
 โลกอื่นดี. นกอาจเห็นได้ในปัจจุบันนั่นเอง เมื่อบุคคล
 ทำความดี ที่เขินไปเพื่อโลกเช่นใด ตนเองก็เป็น
 สัตตะ คือผู้ของเช่นนั้น เช่นตนประพฤติดีอันควร
 แก่ความเป็นมนุษย์ โลกของตนก็เป็นมนุษย์ ดังมี
 คำเรียกว่า มนุสฺสมนุสฺโส ดังนี้ เป็นต้น.

ผู้ที่ปฏิบัติเพื่อโลกทั้งสองพวกนี้ แม้จะเข้าถึงโลก
 ต่างกัน แต่ก็เป็นฝ่ายต่อโลกให้ยาวเหมือนกัน ยิ่ง
 ชื่อว่าเป็นผู้ดูอำนาจแห่งศัณหาเหมือนกัน ทั้งต้อง
 เกิด แก่ ตาย เหมือนกัน. และในคราวกายตาย
 คือแตกสลาย ผู้ของก็เคลื่อนออกจากกาย นเรียกว่า
 ว่าจติ ในคราวที่เกิดใหม่ ก็เข้าถึงกายใหม่ นเรียกว่า

ว่าอุปบัติ. ส่วนที่จะอุปบัติในโลกอันต่ำทรามหรือดิ
 หน ก็แล้วแต่กรรมที่ทำได้ดังกล่าวมาแล้ว.

อีกฝ่ายหนึ่ง คือ ฝ่ายที่ปฏิบัติเพื่อธรรม ได้แก่
 ฝ่ายที่เห็นโทษของความเกิด แก่ ตาย และจุด
 อุปบัติ จึงปรารถนาที่จะพบเครื่องพ้น ที่เรียกว่า
 โมกขธรรม จึงดำเนินไปในมรรคมีองค์ ๘ ด้วย
 การทำกาย วาจา และใจให้ชอบ ทำความดำริและ
 ความเห็นให้ตรง ให้ชอบ คือ ถูกต้องยิ่งขึ้นโดย
 ลำดับ ในที่สุด เมื่อกาย วาจา และใจชอบพร้อมทั้ง
 ความดำริและความเห็นว่า โลกคือกายของตนที่เรียก
 ว่าสังขารโลก อันดำเนินไปอยู่ตั้งแต่ต้นจนบัดนี้ มี
 ความเกิด แก่ ตาย เป็นลक्षण แม้กายของบุคคล
 อื่นก็เช่นเดียวกัน และตนเป็นโลกคือสัตว์ตนนี้ จึงยัง
 ต้องจุดและอุปบัติอยู่ต่อไป ตามกรรม แม้ผู้อื่น
 ก็เช่นเดียวกัน ทั้งนี้ เพราะมคณหาณห์ตนเองเป็นเหตุ
 และการทศณหาจะมาเป็นเหตุได้ ก็เพราะมีอวิชชา

คือความไม่รู้อันเป็นต้นตอสำคัญ และทางที่จะปฏิบัติ
 เพื่อดับต้นเหตุของอวิชชาคือมรรคมีองค์ ๘ นั้น
 เอง. ความเป็นอย่างนี้ชื่อว่า โลกนิโรธคามิน
 ปฏิบัติ เป็นเหตุดับต้นเหตุได้สิ้นเชิง. เมื่อต้นเหตุดับ
 โลกย่อมดับ คือถึงที่สุด ทุกขย่อมดับ คือถึงที่สุด
 เพราะต้นเหตุอันเป็นเหตุแล้ว และความเห็นอัน
 ชอบนพยอมปรากฏเป็นวิชชา คือความจริง. เมื่อ
 วิชชาปรากฏขึ้น อวิชชาย่อมถูกกำจัดไปพร้อมทั้ง
 เหตุ. เมื่ออวิชชาอันเป็นประธานแห่งอสังขทั้งปวง
 ดับไปแล้ว อสังขอื่น ๆ เองก็ดับทั้งปวงย่อมดับไป
 ตลอดด้วย. โลกคือสัตว์ หรือสัตว์สภาพคือความ
 เป็นสัตว์ หรือเป็นมนุษย์ก็ดับไป ปรากฏพุทธะผู้
 เพราะวิชชา. ผู้ยอมเสด็จจากจะพึงทำด้วยมรรค
 มีองค์ ๘ เพราะละต้นเหตุได้แล้ว จึงไม่ข้องด้วยเหตุ
 ผดทั้ง ๒ ฝ่าย ดังกล่าวแล้ว นชอว่าอยู่เหนือเหตุผด.
 อนึ่ง ทักกล่าวไว้ โลกดับคือถึงที่สุดนั้น คือ โลก

คือสัตว์ที่ย่อมดับไปดังก่ดาวแล้ว. ส่วนโลกอื่น ๆ ย่อม
 ชาติจากความชองความคิด หรือความสัมผัส. โลก
 จึงเป็นส่วนหนึ่ง ผู้จึงเป็นส่วนหนึ่ง เพราะไม่มี
 เครื่องของเกี่ยวให้เชื่อมระคนกัน. เพราะเหตุนี้ เมื่อ
 ภายอื่นเป็นโลกเกิด แก่ ตาย ไปตามสภาพ ผู้
 จึงไม่เกิด แก่ ตาย ไปตามกาย เพราะรูปร่างกาย
 ต่างหาก. ผู้จึงเป็นผู้ไม่แปรปรวน เพราะจิตแต่
 อุปบัต. ขอนัดชักด้วยพระบาติในชาติวิภังค์โดย
 ความว่า ผู้เป็นผู้สงบแล้วนั้น ไม่ต้องเกิด แก่ ตาย
 ไม่ต้องแปรปรวนทะเยอทะยาน ผู้จะจะต้องเกิด
 เพราะเหตุใด เหตุนี้ของท่านไม่มี เมื่อไม่ต้องเกิด
 ไฉนจะต้องแก่ เมื่อไม่ต้องแก่ ไฉนจะต้องตาย
 เมื่อไม่ต้องตาย ไฉนจะต้องแปรปรวน เมื่อไม่ต้อง
 แปรปรวน จะต้องทะเยอทะยานเพื่ออะไร ดั่งน.
 เพราะเหตุนี้ ผู้จึงเป็นกาทมคังท ขอดว่าเขาถึงกรรม
 เพราะ ชาเรตตี ธมโม ขอดว่า กรรมด้วยอรรถ

ว่าดำรงอยู่ คือคงที่. ชรรมนแดเป็นที่สุดแห่งโลก
อันเป็นที่ไม่เกิด แก่ ตาย จุดแดะอุปบัติ จึงเป็น
ที่สุดแห่งทุกขทั้งปวง. ผู้ถึงชรรมนชื่อว่าโลกนคต ถึง
ที่สุดแห่งโลก ท่านสรรแดริญาว่าเป็นพราหมณ์ แม่
ด้วยพระবাদว่า

อสตติ สุกตติ พุทฺธํ ตมहि พุรัมมิ พุราหมณํ
แปลความว่า ผู้ไม่ข้อง ผู้ถึงค ผู้รรมน เราเรียกว่า
พราหมณคิงน. โดยนชน ที่สุดแห่งโลกย่อมปราภฏ
เมื่อสคตภาพหรือสคตวโลกคัยไปเพราะอวิชาถุกวิชา
ก่าจัดให้คัยไป.

ชรรมคือที่สุดแห่งโลกนนี้ ก็คือพระนิพพาน แม่
พระবাদกัมรบรรองว่า

นิพพานํ อิตินิ พุรัมมิ ชรามจุจุปริกขยิ
แปลความว่า ชรรมเป็นคณแห่งชราแดะมัจจุนน เรา
เรียกว่า นิพพาน คิงน.

ชรรมชาคผู้ถึงพระนิพพาน บางแห่งเรียกว่า จิตต

ตำธกด้วยพระবাদว่า

วิสงขารคตํ จิตฺตํ ตณฺหาณํ ขยมชฺฌนกา
 แปลความว่า จิตตถึงวิสงขาร คือ พระนิพพาน
 (เพราะ) ถึงความสิ้นไปแห่งคณหาทั้งหลาย.

อนึ่ง ธรรมชาตผู้พ้นจากอาสวะ บางแห่งเรียก
 ว่าจิตตํ ตำธกด้วยพระবাদว่า “กามาสวาปํ จิตฺตํ
 วิมุจฺจิตฺตํ ภวาสวาปํ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺตํ อวิชฺชา
 สวาปํ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺตํ” แปลความว่า จิตตํพ้น
 จากกามาสวะ จากภวาสวะ จากอวิชชาสวะ ดังนี้.

ธรรมอันเป็นที่ไม่เกิด แก่ ตาย (อันเป็นอาการ
 ประจำของกาย) จุกติอุปบัติ (อันเป็นอาการประจำ
 ของสัตว์) ตั้งแต่คงมาณะนี้ มิใช่ธรรมที่จะหมอมให้
 มาไปแต่ะตงอยู่ด้วยความนึกคิดอันเป็นสังขารชั้น
 หรือด้วยชนธอน ๆ ได้ แต่ะมิใช่ธรรมที่จะให้ตงเป็น
 ไปแต่ะมีอารมณ์ หรือหวังไว้ด้วยกิเตต เพราะ
 ธรรมนปรากฏเมื่อ กิเตตอันเป็นเหตุให้ของเกยวกาย

ไว้ดีนไปแล้ว ต้องด้วยนัยแห่งพระพุทธอรุทานว่า
 “ตทปหิ ภิกขเว เเนว อาคตึ วทามิ น คตึ
 น จิตึ น จุตึ น อุปปตตี อุปปตฺถิจิ อุปปวตฺตึ
 อนารมณณิ เอเส วนโต ทุกขสฺส” แปลความ
 ว่า ภิกษุทั้งหลาย ชรรมชาติหนึ่ง เรากล่าวว่ามีใช้
 ความมา มีใช้ความไป มีใช้ความตั้งอยู่ มีใช้
 ความเค็ดอน มีใช้ความเข้าถึง ไม่มทตง ไม่เป็น
 ไป ไม่มีอารมณ์ หรือเครื่องหน่วง นั่นคือที่สุด
 แห่งทุกข คิงน. อนึ่ง เพราะพระนิพพานปรากฏ
 เมื่อด้ายสัมพันธ์แห่งผู้ครองโลกชาติจากโลก เพราะ
 ปราศจากความของ เหตุที่เป็นผู้ชน พระนิพพาน
 จึงเป็นโลกุตตระ ชรรมที่เหนือโลก.

ผู้ปฏิบัติเพื่อโลก ชื่อว่าเป็นทาสแห่งโลก เพราะ
 เป็นทาสแห่งคณหา ดังพระบาลีว่า “ตณหาทาโส”
 ส่วนผู้ปฏิบัติเพื่อชรรม ย่อมปฏิบัติเพื่อเปิดองตน
 จากความเป็นทาสแห่งโลกหรือคณหา และย่อมอาจ

พ้นจากความเบียดเบียนแห่งโลกในเมื่อเข้าถึงธรรม โดย
 นยทแต่คงแล้ว จึงเป็นเจ้าโลก หรือ “โลกุตตโร
 เหนือโลก” ด้วยประการฉะนี้.

ปรากฏในปกรณ์ต่าง ๆ ว่า ผู้แสวงหาโมกขธรรม
 เพื่อดังที่สุดแห่งโลกเช่นนรกนมาก. ผู้แสวงหาภายใน
 ซึ่งสามารถถึงได้ คือพระพุทฺธะ คือพระสมุทฺทงหลาย.
 ทงนเพราะท่านแสวงด้วยการปฏิบัติเพื่อธรรม. ส่วน
 ผู้ที่แสวงหาด้วยการปฏิบัติเพื่อโลกย่อมถึงโลก อัน
 มพรหมโลกเป็นอย่างสูงที่สุด แต่ไม่อาจถึงที่สุดแห่ง
 โลกได้. มีบุคคลมิใช่น้อยเข้าใจพรหมโลกว่า เป็น
 ธรรมคือพระนิพพาน จึงปฏิบัติเพื่อพรหมโลก ด้วย
 เข้าใจว่านั่นเป็นการปฏิบัติเพื่อธรรม. แม้เทวดาโลกที่
 เรียกกันว่า สรรวงสวรรค์ ก็ยังมีผู้เข้าใจกันว่า เป็น
 ธรรมคือพระนิพพาน พวกนี้ปฏิบัติเพื่อเทวดาโลกนั้น
 ก็มิ. ผู้ปฏิบัติเพื่อโลกอย่างนี้ จัดว่าแสวงหาในภายใน
 นอก ไม่อาจถึงสถานที่ประสงค์ได้. มีอีกพวกหนึ่ง

แต่ดวงหาด้วยการเที่ยวไปด้วยกายบงพิกพณเอง มี
 ด้วอย่างที่ท่านเดาไว้ในโรหิตต์ตัสตฺรว่า โรหิตต์ต-
 เทพบุตร ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามถึงที่สุด
 แห่งโลกนั้นว่า อาจหรือทจจะรู้เห็นหรือถึงด้วยการ
 ไป. ได้มีพระพุทธชบรหารว่า ที่สุดแห่งโลกอันเป็น
 ที่ไม่เกิด แก่ ตาย จติอุปบัติ, ไม่ตรัสว่า ฟังรู้
 ฟังเห็น ฟังถึง ด้วยการไปดังน.

การไปเป็นอาการของกาย เมื่อมีอาการไป ก็
 แสดงว่ามีกาย แตะกายนั้นเองไป เมื่อกายไปถึง
 ไหน เกิดแก่เจ็บตายก็ตามไปถึงนั้น ทั้งเมื่อไปก็
 ต้องถึงแต่ภายนอก ส่วนที่สุดแห่งโลกนั้นมีภายใน
 เอง โดยนัยที่แสดงมาโดยลำดับ เพราะเหตุนี้

คมเนน น ปตฺตพฺโพ โลกสุสนฺโต กุทาจนํ
 ที่สุดแห่งโลกไม่ฟังถึงด้วยการไป ในกาลไหนๆ
 น จ อปฺปตฺวา โลกนฺตํ ทุกฺขา อตฺถิ ปโมจนํ
 แต่ไม่ถึงที่สุดแห่งโลก ก็ไม่มีความพ้นจากทุกข์.

โรหิตส์สเทพบุตร ได้กราบทูลชนชมพระพุทธ-
 บรรหารว่า เป็นอัครรรยอันไม่เคยมี แลว่าทูลเกล้าว่า
 เมื่อครั้งตนเป็น โภชบุตร ได้มีความปรารถนาจะรู้เห็น
 หรือถึงที่สุดแห่งโลกเช่นนั้น จึงเที่ยวไปแต่ดวงหาด้วย
 กายในโอกาสใดก็ค้อพิภพตนเอง แต่ยังไม่ทันถึง ได้
 สิ้นอายุเสียก่อน. พระบรมศาสดาตรัสกะเทพบุตรนั้น
 อีกว่า น จ ปนาหิ อามุโส อปฺปตฺวา โลกสฺส
 อนตฺติ ทุกฺขสฺส อนตฺติริยํ วทามิ แปลความว่า
 แม้ผู้มอายุ ก็ถ้าเราไม่ถึงที่สุดแห่งโลก จะไม่กล่าว
 การทำที่สุดแห่งทุกข ดังน.

เพราะพระองค์ทรงประกาศว่า เป็นพระสัมพุทธะ
 พระผู้ตรัสรู้เองในธรรมจักกัปปัจจุตคนุตตร และใน
 สำนนธรรมเกือบทั้งสี่ของพระองค์ ก็แต่ดงการทำ
 ที่สุดแห่งทุกข แม้สำนธรรมที่นำมาแต่ดงในทหนัก
 ดุจเคยวกัน เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันรับรองได้ว่า
 พระองค์ทรงถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว พระองค์จึงตรัสว่า

ทำทุกขให้สิ้นสุด เพื่อถึงที่สุดแห่งโลกนั้น ด้วยทรง
 บัญญัติโลก โลกสมุทัย โลกนิโรธ โลกนิโรธ-
 คามินูปปฏิปทา ในกเพวระประมาณวาหนึ่ง ทิมส์ัญญา
 มีใจน เพื่อชให้รู้เหตุผล เพื่อผู้ฟังจะได้ปฏิบัติเหตุ
 ด้วยตนเอง เพื่อจะได้บรรลุผลตลอดถึงธรรมเหนือ
 เหตุผล คือที่สุดโลก โดยนัยที่แสดงมาแล้ว.

อนึ่ง โดยตนเคา อวิชาความไม่รู้จริงเป็นล่วน
 โลก โดยตรงกันข้าม วิชาความรูจริงเป็นล่วน
 ธรรม. ข้อสำคัญแห่งโลกแต่ละธรรมจึงอยู่ที่ความไม่รู้
 แต่ละรูจริงนเอง. เมอยังไม่รู้จริง ก็ตองเขาถึงโลก.
 เมอรูจริง ก็เขาถึงธรรม. โดยนัยน รุกบถึงยอม
 เหนองถึงกัน เพราะเหตุนี้ท่านจึงแสดงว่า ณาเตยฺย
 พังรุ ทฏฺเจยฺย พังเห็น (ที่ไซ้คูกับรุ) ปตฺเตยฺย
 พงถึง คิงน.

ตสฺมา หเว โลกวิฑู สุเมโธ

โลกนุตคฺวุ สุตฺตพฺรหฺมจฺริโย

โลกสุส อนต์ สมิตาวิ ฤตวา

นาสี่สตี โลกมิมิ ปรณจ

เพราะเหตุ^๕นั้น^๕แต่ ผู้^๕เป็น^๕ผู้^๕เม^๕ธ^๕ อยู่^๕จบ^๕พร^๕หม^๕จ^๕ร^๕ร^๕ย^๕
เพราะ^๕แต่^๕ร^๕จ^๕ก^๕จ^๕ด^๕ว^๕ย^๕ม^๕ร^๕ร^๕ค^๕ม^๕อ^๕ง^๕ค^๕ ๘ ^๕ด^๕แ^๕ว^๕ ^๕ด^๕ง^๕บ^๕ ^๕ร^๕ู^๕แ^๕จ^๕ง^๕
โลก ^๕ถึง^๕ที่^๕สุด^๕แห่ง^๕โลก ^๕รู้^๕ที่^๕สุด^๕แห่ง^๕โลก ^๕ย่อ^๕ม^๕ไม่^๕ห^๕วัง^๕
โลก^๕นี้^๕แ^๕ด^๕ะ^๕โลก^๕อื่น^๕ ^๕ค^๕ง^๕น^๕.

ถ้า^๕ช^๕น^๕เมื่อ^๕ยัง^๕ปร^๕าร^๕ร^๕ถ^๕นา^๕โลก ^๕ก็^๕ฟัง^๕ป^๕ฏิ^๕บ^๕ค^๕เพื่อ^๕โลก^๕
ที่^๕ดี^๕ ^๕ไม่^๕ฟัง^๕ป^๕ฏิ^๕บ^๕ค^๕เพื่อ^๕โลก^๕อื่น^๕ค^๕ำ^๕ท^๕ร^๕า^๕ม ^๕โดย^๕น^๕ย^๕ที่^๕แ^๕ด^๕ค^๕ง^๕
มา^๕แ^๕ด^๕ว^๕ ^๕แ^๕ด^๕ะ^๕ฟัง^๕ป^๕ฏิ^๕บ^๕ค^๕เพื่อ^๕ช^๕ร^๕ร^๕ม^๕ด^๕ว^๕ย^๕ ^๕ค^๕ือ^๕ค^๕ำ^๕เ^๕น^๕เ^๕น^๕ไป^๕
ใน^๕ท^๕า^๕ง^๕ที่^๕ช^๕อ^๕บ ^๕ท^๕ด^๕ว^๕น^๕ป^๕ระ^๕ม^๕ว^๕ด^๕ด^๕ง^๕ใน^๕ม^๕ร^๕ร^๕ค^๕ม^๕อ^๕ง^๕ค^๕ ๘.
ท^๕ง^๕น^๕จะ^๕ท^๕ร^๕า^๕บ^๕ได้^๕โดย^๕พิ^๕ศ^๕ดา^๕ร^๕จ^๕า^๕ก^๕ด^๕ำ^๕ด^๕น^๕ช^๕ร^๕ร^๕ม ^๕ค^๕ือ^๕ค^๕ำ^๕
ด^๕ัง^๕ด^๕อ^๕น^๕อ^๕น^๕มี^๕มา^๕ใน^๕ท^๕า^๕ง^๕พ^๕ระ^๕พ^๕ุ^๕ท^๕ช^๕ค^๕ำ^๕ด^๕น^๕า. ^๕ไม่^๕ค^๕ว^๕ร^๕ค^๕ิ^๕ค^๕ิด^๕ว^๕า
พ^๕ระ^๕บ^๕ร^๕ม^๕ค^๕ำ^๕ด^๕ค^๕า^๕ท^๕ร^๕ง^๕แ^๕ด^๕ค^๕ง^๕ช^๕ร^๕ร^๕ม^๕ท^๕อ^๕น^๕จ^๕า^๕ก^๕ต^๕น. ^๕แ^๕ท^๕แ^๕จ^๕ริง^๕
ท^๕ร^๕ง^๕ช^๕ห^๕ेत^๕ุ^๕ผล^๕ท^๕ต^๕น^๕น^๕เ^๕อง ^๕โดย^๕น^๕ย^๕ที่^๕ค^๕ร^๕ด^๕แ^๕ก^๕โร^๕ห^๕ิ^๕ค^๕ด^๕ด^๕-
เท^๕พ^๕บ^๕ุ^๕ค^๕ร^๕น^๕น. ^๕เพราะ^๕ห^๕ेत^๕ุ^๕นี้ ^๕ไ^๕ค^๕ร^๕จะ^๕ฟัง^๕ค^๕ำ^๕ด^๕ัง^๕ด^๕อ^๕น^๕ของ
พ^๕ระ^๕อ^๕ง^๕ค^๕หรือ^๕ไม่^๕ก็^๕ค^๕า^๕ม ^๕จะ^๕ป^๕ระ^๕พ^๕ฤ^๕ค^๕ิ^๕ห^๕ेत^๕ุ^๕แ^๕ด^๕ะ^๕ไ^๕ด้^๕รับ^๕ผล

อย่างไรก็ตาม เหตุผลนั้น ๆ ก็ไม่พ้นไปจากแนวที่
 พระองค์ทรงแสดงไว้. ถ้าจะเทียบว่า คำสั่งสอน
 ของพระองค์ เป็นคำทำนายเหตุการณ์แห่งชีวิต ก็
 เป็นคำทำนายอันแม่นยำที่สุด ไม่มีพลาด. ทั้งนี้ เพราะ
 คำสั่งสอนของพระองค์เป็นสัจจวาจา คือคำจริงที่ไม่
 ตาย คือตรัสเป็นหนึ่ง ทั้งเป็นวาจาเป็นสัจภาษิต.

อนึ่ง เมื่อฟังคำสั่งสอนของพระองค์แล้ว ฟังทำ
 ไว้ในใจโดยแยบคาย และเด็ดอกเพิ่มกรรมด้วยทศ
 มาประดิษฐานไว้ที่ กาย วาจา ใจ ของตน มิใช่
 มาประดิษฐานไว้ภายนอก. ข้อสำคัญพึงอบรมตนให้
 เป็นผู้มีคุณตาดี ด้วยความดำริพิจารณาและความ
 เห็นให้สัมพันธ์กับภาวะของตนซึ่งเป็นผู้นับถือคำสอนของ
 พระพุทธะ คือผู้มี และเมื่อโดย้อมเห็นกรรม เมื่อนั้น
 ย่อมเห็นพระพุทธะ คือผู้มี ดังที่ด้วยพระบาททศ
 กะพระวักกเถว่า โย ธมมํ ปสฺสตี, โส มํ ปสฺสตี
 แปลความว่า ผู้ใดเห็นกรรม ผู้นั้นเห็นเรา ดังน.

อัจฉริยะ อพฤต ขอนเป็นอัครราชบัณฑิตไม่เคยมี
 ในท่อนจากคำสดนาแห่งพระพุทธรูป คือผู้ทรงหลาย ทม
 นบถอพงแต่ประภูตเพื่อให้ได้ ให้ถึง ด้วยคน และ
 ในตนเอง มเหศวรความพร้อมทั้งอรรธาธิบายดังได้
 แล่ดงมาด้วยประการฉะนี้.

ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนีองค์นี้ ปราบกฏว่า
 “เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในพระปริยัติธรรม และ
 ขำนาญตำราโหราศาสตร์” จึงเป็นผู้มีความรู้ดีภาพ
 ของโลกทัศน์ เป็นพลวบังจยให้บัดถึงสัตว์สัตว์
 พิพัฒน์ผล ต้องด้วยนัยแห่งพระพุทธรูปนั้นว่า ภาทเท-
 กรตุโต มีราตรีเดี่ยวเจริญ คือมีเวดอันเจริญโดย
 ส่วนเดี่ยว อโหโรตตี ทั้งกลางวันทั้งกลางคืน.

โสมน โลก ปภาเสติ อพภา มุตโต ว จนทีมา
 ท่านส่องโลกนี้ให้สว่างด้วยวิตติจริยา—สัมจริยา—
 วิตติญญตาคุณ เต็มอันดวงจันทร์อันพ้นจากหมอก
 และตะโปกนไปแล้ว.

ขอทูลถวายทักษิณานุภาพทักษิณกิจ ซึ่งคณะศิษยา-
 นุศิษย์ ได้บำเพ็ญในดิถีคล้ายกับวันมรณภาพแห่งท่าน
 เจาคุณพระพรหมมุนี เพื่ออุทิศกตปณายผลถวายณครั้ง
 นี จงสำเร็จเป็นบัตติทานมัยและบัตติทานโมทนามัย
 บุญราศี อันจักอำนวยสุขสัมบัติได้สถิต แต่ท่าน
 พร้อมด้วยท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ฯ และ
 ท่านเจ้าคุณพระดำสนโด้ภณ สัมตามเจตนาประสงค์
 โดยฐานนิยมทุกประการ.

ในที่สุดแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสังฆทั้ง ๔ รูป
 จะได้อวดกรรมบรรยายโดยท่านองสรภัญญ์วิธ เพื่อ
 เพิ่มพูนกุศลส่วนอุปมาทกรรมและสังเวคกรรม ใน
 สัมมาคมนี้สืบไป.

รับประทานวิสัยชชามาในโลกกรรมกถา พอ
 สัมควรแก่เวดา ก็ยุติแต่เพียงนี้. เอวัง ก็มิตถ
 ประการณะน.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร
ถนนพระสุเมรุ จังหวัดพระนคร
น. พ. พระพิมพ์เสนา ร. น. ผู้พิมพ์โฆษณา

พ. ศ. ๒๔๘๒